

IRODALMUNK A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A SZÁZADFORDULÓN

Történelmi áttekintés

- az **1849**-es bukás és az **1867**-es kiegyezés között sajátos kettősség jellemzi a magyar irodalmat, egyrészt megjelenik a csalódottság és kiábrándultság érzése, másrészt az élni akarás, a remény, ennek a reménykedésnek és az ezzel párhuzamos fellendülésnek adott alapot a Habsburg Birodalom megrendülése, ebben az átmeneti válságban írók és politikusok egy új reformkor lehetőségét látták (Arany János: *Magányban*, Madách Imre: *Az ember tragédiája*)
- az **1867**-es kiegyezéssel nem valósul meg a teljes nemzeti függetlenség, de lehetővé teszi a polgárosodás és a kapitalista fejlődés megindulását (vasúthálózat kialakulása, ipar fejlődése)
- a változásoknak hatása van a társadalomra, az új helyzethez alkalmazkodni nem tudó és elszegényedő nemesi rétegből létrejön a dzsentri rétege, mely az államigazgatás jelentős részét tartja a kezében, birtokai elvesztése után ugyanis az adminisztráció kézbentartása biztosítja az anyagi boldogulást; a polgárság egyelőre még alig magyar
- a kor szellemét fejezik ki az orgánumok is: *Vasárnapi Újság* (1854-től), *Fővárosi Lapok* (1864-1903)

Változások az irodalomban

- az új, fiatal írónemzedék a kiábrándulást szülő viszonyokat elemzi, bírálja a polgárosodni már nem képes, dzsentrivé alakuló nemességet, a társadalombírálat különösen **1875** után válik erőteljessé
- a kiegyezés utáni sajátos légkör és kijózanodás jelenik meg Arany László (1844-1898) *A délibábok hőse* (1873) című művében (hőse, Hübele Balázs minden tehetsége és jó szándéka ellenére sem képes kiszakadni a vidéki földbirtokosság tehetetlen és öncsaló világából)

Az epika változásai

- hiányzik az egységes, szintetizáló szemlélet, amely a regénynek feltétele; a kor vezető műfaja a novella

A líra változásai

- a megváltozott társadalmi viszonyok új témákat és élményeket hoznak, jellemző az új költői formák, képek és nyelv keresése, a líra a nagyvárosi élet és az iparosodás jellegzetes problémáival, a kikerülhetetlen szociális gondokkal foglalkozik
- az új életérzés képviselői a népnemzeti irányt már kisigényűnek, provinciálisnak értékelik
- megváltozik a költőeszmény is: a költő már nem lángoszlop, aki vezetni népét az ígéret földje felé, hanem elszigetelt, a tömegből kiszakadt és azzal szembe forduló magányos, gőgös és büszke kiválasztott

Madách Imre (1823-1864)

- **1823.** január 21-én született a Nógrád megyei Alsósztrégován (Szlovákia), vagyonos, nagy múltra visszatekintő középnemesi családban, édesanyja Majtényi Anna, aki férje halála után (**1834**) egyedül nevelte 5 gyermekét, a fiúk magánúton végezték tanulmányaikat, vizsgáikat a váci piarista gimnáziumban tették le
- Madách **1837**-ben került a pesti egyetemre, itt kezdetben a filozófiai tanfolyam, majd a jogi kar hallgatója volt, egyetemi tanulmányait magánúton fejezte be, **1842**-ben szerzett ügyvédi képesítést, később Ballassagyarmaton alispán Sréter János mellett, de ezzel fel kellett hagynia súlyosbodó szívbetegsége miatt
- politikai energiáját ezután a centralista vezetőségű *Pesti Hírlap*ban vezette le

- **1844** farsangján ismerkedett meg a losonci bálban Fráter Erzsébettel, akit édesanyja rosszallása ellenére is feleségül vett Csécsén, **1845**-ben, a házaspár a csesztvei birtokon élt, három gyermekük született (Aladár, Jolán és Borbála)
- Madách betegsége miatt nem vett részt a szabadságharcban, de a család így is sokszoros tragédiákat élt át; Madách **1851**-ben parócai birtokán rejtegette Rákóczy Jánost, Kossuth halálraítélt titkárát, az író t vasra verve vitték Pozsonyba, bár végül bizonyítékok hiányában elengedték, távolléte alatt házassága megromlott, és a folytonos botrányok miatt elkerülhetlenné lett a válás, a kínos esemény után eltemetkezett Sztregován
- az **1860**-as Októberi Diploma és az **1861**-es Februári Pátens kiragadta magányából, és az **1861**-es országgyűlésen a radikálisabb Határozati Párthoz csatlakozott Nógrád megye követeként
- **1864.** október 5-én Alsósztrégován halt meg „vízkórban”

Művei

- 16 évesen kezdett drámaírással foglalkozni, **1840** júliusában Pesten jelent meg első és egyetlen verseskötete *Lantvirágok* címmel, ennek lírai darabjai Lónyai Etelkához szólnak
- **1859**-ben, a válás után, komédiát írt „Aristophanes modorában”, címe *A civilizátor*, a mű a Bach-rendszer politikáját gúnyolja ki, és felveti a nemzetiségi kérdést is
- *Az ember tragédiáját* **1859** februárjában kezdte el írni, s **1860** márciusában fejezte be, a mű **1862** elején jelent meg nyomtatásban, a költőt a Kisfaludy Társaság (**1862**), majd az Akadémia is tagjai közé választotta (**1863**)
- **1860.** június 9-**1861.** november 16. *Mózes* „dramatizált eposz”

Az ember tragédiája (1860)

- szokatlan alkotás, szokatlan műfaj: a mű egy 15 „felvonásos” drámai költemény, lírai dráma, világdráma vagy emberiség-költemény, tipikusan romantikus műfaj, az ilyen költemények hőse voltaképpen maga az emberiség, melyet vagy egy konkrétan jellemzett ember (Faust), vagy egy mitikus, elvontabb alak jelképez (Ádám), az ilyen művek rendszerint az emberiség nagy problémáját ölelik fel, a filozófia végső kérdéseit boncolgatják; arra keresik a választ, mi az emberi lét értelme és célja, van-e lehetősége az emberi haladásnak, mi a küzdelmek, a nagy eszmék és érzelmek jelentősége; költemény a műfaj meghatározása, a drámai jelző pedig megkülönböztetés a műfajon belül
- irodalmi előzményei: Goethe: *Faust*, Byron: *Káin*, Milton: *Elveszett Paradicsom*, a francia felvilágosodás filozófiai drámái
- a mű halhatatlanságának az a titka, hogy minden kor számára van érvényes mondanivalója, a kérdések még ma sem idejétmúltak, a *Tragédia* ugyanis elsősorban kérdez, és nem tanít, az egyetlen mű a korszak nagy alkotásai között, melyben a sajátosan magyar probléma nem központi kérdésként jelenik meg
- a tragédia az egész emberiség, az egész európai civilizáció nevében szólal meg
- a költőien megfogalmazott filozófiai eszmék mellett eltörpülnek a dráma, a színház megszokott követelményei
- a tragédia létrejöttének körülményei: Madách a művet először Szontágh Pálnak olvasta fel, az ő tanácsára került a kézirat végül Arany Jánoshoz **1861** elején, aki kezdetben nem tudta értékelní, csak hónapokkal később olvasta végig a darabot, és ekkor már felfedezte kivételes értékeit, mindazonáltal meglehetősen sok stiláris és verstani változtatást javasolt; **1883.** szeptember 21-én mutatták be a darabot Pesten (ma ez a dráma napja)
- a tragédia forrásait három részre lehet bontani:
 - lelki-világnézeti válság, az emberi haladásért folytatott küzdelem értelmetlenségének élménye
 - egyéni, személyes csapások: nővérenek és családjának legyilkolása megerősíti Madáchban azt a hitet, hogy a tömeg elgáncsolja az érte küzdő nagy egyéniségeket; felbomlott házassága hatalmas csalódás a „nőben”, soha nem heveri ki ezt a törést
 - a XIX. századi természettudományok új tanításai: a természeti törvények abszolút érvényessége az ember világában (a végzet elkerülhetetlen, a Nap kihűl, a földi lét megszűnik, az emberi faj elpusztul); tagadják az akarat szabadságát, kétségbe vonják a társadalmi haladást, az ember erkölcsi, kulturális tökéletesedésének lehetőségét is; Madáchot elbizonytalanították ezek az elképzelések

- a tragédia nem a történelmet akarja bemutatni, hanem az uralkodó eszmék sorsát és szerepét, bemutatásukra viszont történelmi miniatűröket választott ki, így a tragédia az egész történelmi fejlődést érzékelteti
- a mű legnagyobb kérdése: van-e értelme, célja az emberi létnek; van-e fejlődés, tökéletesedés („*Megye-e előbbre majdan fajzatom?*”)
- a mű szerkezete keretes:
 - az első három szín (1. A mennyekben, 2. A Paradicsomban, 3. A Paradicsomon kívül) és az utolsó, 15. szín keretbe foglalja a művet; ezeket a keretszíneket biblikus színeknek is szokták nevezni, mert Madách a világ keletkezését a keresztény vallás alapján képzelte el; a keretszín az Úr és Lucifer közötti konfliktusról szól, és arról a kísérletről, hogy Lucifer kiiktassa az embert a teremtésből
 - a keretszín a történeti színeket fogja közre, melyek alapkonfliktusa az Ádám képviselte nagy, szent eszmék és az eszméket megtagadó, illetve eltorzító gyakorlat közötti összeütközés, a kor filozófusai szerint az eszmék fejlődésében mindig jelen van a tézis, az antitézis és a szintézis, egyes vélemények szerint ez utóbbi hiányzik Madáchnál, mások szerint Éva képviseli
 - az egyes színek általános emberi törekvéseket is szimbolizálnak, mint például hedonizmus, dicsőségvágy, földi-anyagi életből, közélettől való elvágyódás
- a mű főszereplői: Ádám, Éva, Lucifer
 - a négy főangyal közül csak Lucifer az, aki nem dicséri az Úr által megteremtett világot, hanem kétségbe vonja a teremtés értelmét, hiányolja a célt, a változást és az összhangzó értelmet; részt követel a világból azon az alapon, hogy mint a tagadás ősi szelleme ő szorította rá az urat a teremtésre; bukott angyallá lesz, de megkapja a tudás és a halhatatlanság fáját, célja a világ megdöntése, az ember megsemmisítése, végzete a szüntelen bukás; Lucifer mesterkedése sikerrel jár; az első emberpár szembefordul az Úrral, és elköveti az eredendő bűnt
 - Ádám a jövőbe szeretne látni, tudni akarja, miért fog küzdeni, miért fog majd szenvedni, ezt a jövőt Lucifer mutatja meg álom formájában, minden nagy eszmét akkor ismert meg Ádámmal, amikor az már egy hanyatló fázisában van
 - Ádám és Lucifer minden színben egymással szemben álló értékeket testesít meg, Ádám hinni akarása áll szemben Lucifer kételyével, személyükben az „érező szív” és a „fagylaló ész” találkozik
 - kettejük között áll Éva (jellemét felesége, Fráter Erzsébet és anyja alakja ihlette), aki a színes természetet testesíti meg, inkább ő tekinthető Lucifer ellenfelének; ő képviseli a szépséget, a lelki nemességet, a költészetet, ő képes felidézni valamit az eltűnt édenből, és ő menti meg Ádámot a pusztulástól
- a történeti színek:
 - 4. Egyiptom: Ádám teljhatalmú egyiptomi fáraó, aki minden gazdagsága ellenére sem boldog, mert a hatalom csúcsán magára marad; a kiszolgáltatottak szenvedésére Éva teszi érzékennyé; a szín végén megszületik Ádámban a szabadságésszme, egy olyan állam vágya, ahol minden ember egyenlő
 - 5. Athén: a szabadságésszme, az egyenlőség torz megvalósulása; a tömeg, bár jogilag független, ki van szolgáltatva a demagógoknak; ebben a színben jelenik meg először a nagy egyéniség és a gyáva, ingtag, szolgává süllyesztett tömeg ellentéte; Ádám mint Miltiadész csalódottsága miatt megtagad minden eszmét és erényt, és a hedonizmusban keres menedéket
 - 6. Róma: a szín egy életformába menekülés csődjét ábrázolja; a közösség széthullott, egyedekre bomlott; Péter apostol szavaiban új eszme tűnik fel a kereszténység hitvallásaként, a szeretet és a testvériség; Éva idézi fel a kiegészített Ádám számára a Paradicsom emlékeit
 - 7. Konstantinápoly: Ádám ebben a színben Tankréd néven mint hős kereszties lovag jelenik meg, akit tiszta szerelem fűz a kor Évájához, amikor azonban a kereszténység fellegvárába érkezik, tapasztalja, hogy a város lakói valójában félnek a kereszties lovagoktól; a szent tan, a testvériség eszméje a visszajára fordult (a homoiusion-egylényegű és homoiusion-hasonlólényegű fogalmak állnak egymással szemben); Éva az, akiben még felsejlik a „tünde álom”, de tőle a zárda falai választják el
 - 8. Prága I.: a bomló feudalizmus színterén járunk, egy eszme nélküli, közömbös világban, Ádám (Kepler) is csupán szemléltető avanszál a korábbi cselekvő hős szerepből, szemléltető, a tudományba menekülő zseni lesz, a tudás sem jelent számára igaz értéket, mert arra kényszerül, hogy azt aprópénzre váltsa
 - Ádám és Éva viszonya ebben a színben a legdrámaibb, Éva alakja itt a legösszetettebb: „*Csodás kevéreke rossz s nemesnek*”... „*mert a jó sajátja, míg bűne a koré, mely szülte őt*”; ebben a fásult világban Ádám egy olyan jövőről álmodik, mely „*nem retten vissza a nagy eszközöktől*”

- 9. Párizs: az „álom az álomban”; Ádám eszméi, szabadság, egyenlőség (Egyiptom), testvériség (Róma) itt együttesen öltetik testet; Dantonként itt ismét cselekvő hős, aki nagy eszmék szolgálatában áll; Éva itt két alakban jelenik meg; büszke márkinő és durva forradalmár, Ádám érzelmei is vegyesek; most is jelen van a nagy egyéniség és a tömeg ellentéte; ez a szín különleges, mert az egyetlen, amikor Ádám nem kiábrándultan, hanem bizakodva ébred fel
- 10. Prága II.: Ádám bizalommal tekint a jövőbe, hisz a fejlődésben, tanítványát a szellemi önállóságra buzdítja, arra bátorítja, hogy dobja félre a művészet ósdi szabályait (ez a romantika programjának meghirdetése)
- 11. London: Madách jelenkora, a korai kapitalizmus; Ádám most sem központi hős, hanem passzív szemlélő, egyre nagyobb csalódottságának ad hangot; a londoni színnek nincs kerek története; egymással össze nem függő jelenetek, epizódok füzére (kaleidoszkóp); a jelenben Madách a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméinek megcsúfolását látja
- Éva itt is összetett alak, hozomány reményében lépne házasságra, de lepereg róla a kor szennye, s csak ő lesz képes a végső haláltáncban a sírgödrön keresztüljutni, diadalmaskodni a halál törvénye fölött; Ádám a szín végén már csak a tudományban, az értelem rendjében bíz
- 12. Falanszter: ez a szín az író jelenéhez képest már a jövőbe mutat, egy elképzelt világot ír le; Ádám a kollektívizmusra alapozott társadalomért lelkesedik, központi problémaként a természeti végzet és a szabad akarat kérdése jelentkezik
- a cél, hogy a Nap kihűlte után is lehessen élet a Földön, új energiaforrásokat akarnak felfedezni, ezért a tudomány (természettudomány) célszerűsége uralkodik a Falanszterben; nincs egyéniség, önmegvalósítás, csak fegyelmezetttség, s bár az egyenlőség megvalósulni látszik, ez egy hideg és embertelen világ (a „falanszter” szó Charles Fourier-től származik, így a színben megjelennek az utópista szocialisták bizonyos gondolatai is); Ádámnak ismét csalódnia kell, el akar szakadni a Földtől, magasabb körökbe kívánczik
- 13. az űr: Ádám Lucifer segítségével az űrbe repül; ki akarja tépni magát az emberi sors földi kötöttségéből, a természeti végzet elől a térbe menekül, de bárhogy igyekszik is, képtelen elszakadni az anyagi világtól, és a Föld szellemének hívó szavára visszatér; ebben a színben a tragédia több kérdésére választ kapunk, Ádám a küzdelmet tartja az emberi lét lényegének
- a másik üzenet: a nagy eszmékért vívott küzdelem értéke akkor sem csökken, ha a történelem folyamán nem hozza meg a remélt eredményt
- 14. eszkimó-világ: az ember állattá silányult, erkölcsileg, fizikailag elkorcsosult, már új eszmék sem születnek, Éva sem ideálkép többé, sőt undorítja Ádámot, aki mostanra teljesen megtört, aggastyánná vált
- 15. a Paradicsomon kívül: ekkor ébred fel hosszú álmából az első emberpár, és ekkor kerül sor Ádám és Lucifer vitájára; Ádám úgy gondolja, hogy csak az ő szabad akaratától függ, miként irányítja a történelmet, Lucifer azonban azt feleli, hogy az ember mint egyén valóban szabad, de az emberi faj determinált; Ádám e szavak hatására véget akar vetni az életének, mert azt gondolja, így eleve elejét veheti a komédiának, amikor azonban Éva anyaságáról tudomást szerez, belátja, hogy nem lenne értelme az öngyilkosságnak, nem tudja megakadályozni a jövőt, és vállalnia kell a küzdelmet
- kérdéseire nem kap egyértelmű válaszokat, az Úr csupán azzal nyugtatja meg, hogy lelkiismeretének szava vezetni fogja az életben, de ha elnémul az égi szó, akkor tisztább lelkiületével ott áll majd Éva, aki meghallja azt, ő érti az angyalok énekét, amit Ádám csak gyaníthat; a világmindenségben helye van Lucifernek is, aki dőre tagadásával és romboló munkájával a „szép és nemesnek új csírája lesz”
- Ádám azonban az eszkimó szín tapasztalatai miatt kiábrándult („Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni”), bár a történeti színek tanulsága tragikus, maga a mű mégsem tragikus színezetű, hiszen Ádám minden bukása után újat akar teremteni („Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál!”)

Vajda János (1827-1897)

- Vajda János költészetével nagymértékben kitágította líránk élménykörét, képkinccsel megújította a magyar költői nyelvet, s csaknem valamennyi törekvésében a Nyugat nagy korszakának előkészítője lett; művészetében már felfedezhetők a jelképes, szimbolikus kifejezés irányába mutató törekvések
- 1827. május 7-én született Pesten, apja az Ürményi család váli birtokának főerdésze volt, Váltól csak 1863-ban, szülei tragikus halála után szakadt el véglegesen
- 1853-ban kapcsolódott be a pesti irodalmi életbe különböző lapok munkatársaként és szerkesztőjeként

- az **1850**-es években ismerte meg élete nagy szerelmét, Kratochwill GeorGINát, akit verseiben Ginának nevez, a legtöbb Gina-vers **1856**-ból való, a Gina-élmény következményeit Vajda sohasem heverte ki
- csüggedtségét fokozta politikai elszigeteltsége, Világos után úgy gondolta, hogy a forradalom már lehetetlen, nem mondott le a nemzeti függetlenségről, de a polgári haladást sokkal fontosabbnak tartotta
- **1862**-ben két röpiratot adott ki Arisztidesz álneven, az *Önbírálatot* és a *Polgárosodást*, ezekben sürgette a polgári átalakulást és a kiegyezést Ausztriával; elvei miatt **1863-64**-ben a '48-as eszmék árulójának bélyegezték és kiközösítették, léte, megélhetése is kérdésessé vált, el kellett menekülnie az országból; Bécs-be ment, sajtóirodában dolgozott, és álneven cikkeket írt
- **1866**-ban tért vissza Pestre, azonban újra szembekerült a közvéleménnyel, mivel elégedetlen volt az **1867**-es kiegyezéssel
- a „hivatalos” irodalom úgynevezett Deák-párt vezetői nemcsak politikai nézeteit, de költészetét is visszautasították
- **1880**-ban, 53 éves korában megnősült; feleségül vette a 19 éves Bartos Rózát, a hozzá írt költemények a Rozamunda-versek; házasságuk pokoli volt, **1882.** március 2-án elváltak útjaik
- Vajda „önkéntes száműzetésben”, az egész világgal hadakozva élte további életét, **1897.** január 17-én halt meg

Művészetének általános jellemzői

- Vajda költői magatartása két újfajta líratípusban találta meg legmegfelelőbb kifejezésformáját: a látomásos és a hangulatlírában
- romantikusként indult, végig megőrizte ezt a beállítottságot; csatlakozott a népiesek táborához, majd mindkét stílus meghaladásával az új irányzatok vezéralakja lett
- költészetének alaphangja a magány: a romantikus nagy lélek szembenállása a világgal minden területre kiterjed (politika, irodalom, magánélet); hangja patetikus, ugyanakkor erő és forróság jellemzi
- egy szenvedélyes lélek pontos rajzára törekszik
- képei monumentálisak, gyakran elementáris ösjelképeket használ; kevés kedvenc képe van, nem változatosak, de eredetiek
- a külvilágnak csak a lényegét fogja fel, a részleteit nem (introverzió)

Politikai költészete

- 1840-es évek: márciusi ifjak eszmevilága határozta meg
- Világos után: nagy lelki csapás a számára, allegorikus költeményekben vigasztalta a nemzetet (*Virrasztók, Luzitán dal*)
- a kiegyezés után: a merev társadalmi rend, a lezüllő dzsentrí bírálata (*Jubilate, Credo, Lenni vagy nem lenni, Sodoma*)

Szerelmi lírája

- három területen számít újjáéledőnek: testiség, szenvedélyesség, ambivalens érzelmek ábrázolása
- Gina-versek: a szerelem nála a lét átélésének lehetősége, a lét értelmességének szimbóluma
- belső konfliktusa az imádat és gyűlölet ellentéte, a kérdés, szerette-e Ginát: „*Óhajtalak, de nem szeretlek*”
- két sajátos területe: a szépség bálványozása, a szerelem szenvedélyei (*Szerelem átka, Gina emléke* című versciklusok)
- Gina után: hangja letisztult, a fájdalom hangja, nemcsak a boldog órákat siratja, hanem egész elrontott életét, Gina kisiklott életének szimbóluma lesz (*Hűsz év múlva, Harminc év után*)

Filozofikus költemények

- Vörösmarty óta magyar költő nem érintett metafizikai kérdéseket
- a magány kérdése: az „Üstökös magánya”, azért van egyedül, mert kiemelkedik az átlagból, magányát büszkén vállalja, nem ereszkedik le a tömeghez
- halál kérdése: nem hitt Istenben, de hitt a halál utáni életben és a lélekvándorlásban („*Örökre csak az hal meg, ami nem volt.*”); félt a haláltól, az örök életben kínjainak kivetítését látta (*A bikoli fák alatt, Végtelenség*)

- filozófiai lírájának része a tájlíra: a táj csak jelzésértékű, csak egyéni hangulatának, érzelmeinek, gondolatainak kifejezője